

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: ПОРТРЕТ ПОЛІТИЧНОГО МИСЛИТЕЛЯ

**Анатолій Круглашов. Драма інтелектуала: політичні ідеї
Михайла Драгоманова. — Чернівці: Прут, 2000. — 487 с.**

Михайло Драгоманов належить до тих протагоністів історії, які не потребують презентації. Ім'я мислителя незмінно було на вустах сучасників, та й понині його творчість глибоко цікавить громадсько-політичну та наукову думку. Підтвердженням цього є поява рецензованої монографії, яку її автор розглядає як «одну із спроб» у ланцюгу праць, написаних до нього, і тих, що ще будуть написані. Сенс своєї студії він вбачає у «новому прочитанні» політичної спадщини українського мислителя.

Саме таке завдання робить книгу по-справжньому цікавою. Адже історіографія проблеми надзвичайно масштабна за кількістю публікацій і строката за своїми оцінками та присудами, часто протилежними — від апологетики до прямих звинувачень. Таке багатоголосся окреслилося вже у перших відгуках про Драгоманова, що пролунали з боку його найближчих соратників — Михайла Павлика та Івана Франка.

Цілком логічно, що книга починається докладним аналізом літератури про Драгоманова за більш як столітній період. Тут простежуються напрями, зигзаги і баталії історичної думки, з'ясовуються причини різнополярних оцінок. За рівнем осягнення масиву матеріалу і ретельністю його розгляду ця частина монографії — один з найкращих історіографічних аналізів в усьому драгоманознавстві.

Сама ж характеристика політичних поглядів мислителя викладається у чотирьох розділах — «М. Драгоманов у пошуках суспільного ідеалу», «Національне питання: від теорії до практики», «Політична етика Михайла Драгоманова», «Розвиток поглядів М. Драгоманова на державно-політичну організацію суспільства». Обрана структура дослідження дала можливість охопити широке коло тем. Це соціально-економічні засади формування світогляду Драгоманова, його уявлення про взаємозв'язок соціалізму і демократії, ставлення до марксизму і роздуми про українську Реформацію, тлумачення суспільного поступу, погляди на роль церкви в суспільній модернізації, трактування національної ідеї, теорії «плебейської нації», прав людини, системи самоврядування, політичної організації національно-визвольного руху та ін.

Вельми широкий діапазон розглянутих проблем допомагає уникнути одномірності у характеристиці політичних ідей Драгоманова. Важливо, що ідеологічні набутки мислителя аналізуються у тісному зв'язку з реаліями тогочасної дійсності, станом політичної свідомості українського народу, а сама теоретична платформа Михайла Драгоманова подається як результат безперервних пошуків найефективніших моделей політичної діяльності. Особливої ваги надавало проектам Драгоманова те, що він спирався на дані соціологічних досліджень. З цього погляду неабиякий інтерес становлять сторінки книги, де йдеться про використання вченим фольклорно-етнографічних матеріалів як масового джерела, важливого для визначення реальних цілей і методів боротьби за національне відродження України.

При вивченні діяльності М. Драгоманова, як і будь-якої іншої історичної особи, неминуче постає запитання: до якої суспільно-політичної течії її віднести? В історіографії вже пропонувалися відповіді на нього, проте дискусії тривають і досі. Включається в них і автор монографії, який рішуче заперечує оцінки драгомановської спадщини в рамках народницької ідеології, панівної у тогочасних визвольних рухах на теренах Російської імперії. Як слушно зазначається у книзі, Драгоманов не приймав, більше того, критикував один з ключових постулатів народництва — про общину як зародок нового соціально-економічного ладу. Водночас тут обстоюється думка про неправомірність ототожнення світогляду українського мислителя «з будь-якою чітко визначеною ідеологічною доктриною чи, тим більше, окремою партійною доктриною» (с.465). Подальший хід авторських міркувань завершується твердженням, що Драгоманов «не прийшов до створення і програмної фіксації якоїсь однієї чітко визначеної політичної доктрини» (с.466). Хотів того дослідник чи ні, але в даному разі піддається сумніву сама цілеспрямованість таких розробок М. Драгоманова, як план формування української політичної нації, проекти «Вільної Спілки», Східноєвропейської федерації з їх далеко не аморфними, конкретно окресленими програмними засадами політичного й соціального визволення і співжиття українського та інших «недержавних» народів.

Говорячи про визначеність чи невизначеність політичної доктрини Драгоманова, доречно послатися на його роздуми про приналежність власної творчості до певних суспільно-політичних течій. Наприклад, у розшуканому нами у Флоренції листі (орієнтовна дата: 1877—1878 рр.) з Женеви до італійського громадського діяча і вченого А. Де Губернатіса Михайло Драгоманов залишив висловлювання, які мають принциповий характер. «Пишу я, — наголошував він, — звичайно те, що думаю, тобто в смислі **федералізму і соціальної демократії** (підкреслення наше. — М. В.). Але це не складає новини, бо я ніколи в іншому смислі не писав ні політичних, ні навіть академічних праць. Тільки й різниця, що тепер пишу без цензури» (*Вісн. АН України*. — 1993. — №6. — С. 74).

Чимало сторінок у монографії присвячено драгомановським ідеалам української самостійності. Аби уникнути спрощеної візії, авторові довелося долати густе плетиво емоційних оцінок і заідеологізованих стереотипів антидрагомановської літератури, з'ясувати, із залученням численних джерел, характер і зміст федералістських програм Драгоманова, історичні умови їх появи і поширення. Дослідник доводить, що ці проекти не протистояли національній ідеї, а, навпаки, спиралися на неї, розглядалися як засіб знищення політичної централізації, уособленням якої була Російська імперія. Автор нагадує: сам Драгоманов пояснював, що пропонована ним «Вільна Спілка» «як держава була б не так федерацією, як конфедерацією». Саме на шляху спільних змагань пригноблених народів та формування федеративних (конфедеративних) зв'язків між ними відкривалася реальна перспектива здобуття Україною незалежності. Адже для здійснення інших проектів за доби Драгоманова в Україні не існувало ані умов, ані відповідної політичної сили у вигляді ідеологічно та організаційно розвиненого національного руху.

Автор погоджується з висновком знаного діаспорного дослідника драгомановської творчості І. Лисяка-Рудницького, який зазначав: «Остання четвертина XIX ст. — це період стабільних міжнародних стосунків в Європі. Тут можна послатися на приклад Польщі... Якщо самостійницька політика була тоді не під силу полякам, що напевне стояли на вищому шаблі національного розвитку, ніж українці, та посідали свіжі й міцні державницькі традиції, — то тим менше була така політика можлива для українців».

З питанням про національне відродження України М. Драгоманов пов'язував ідею «слов'янської приязні», популярну в Східній Європі на початку XIX ст. До неї, як показано в монографії, він звертався впродовж усієї своєї діяльності, успадкувавши її

демократичний зміст від М. Костомарова та інших фундаторів Кирило-Мефодіївського товариства. Проте Драгоманов пішов далі своїх попередників, трансформувавши план слов'янського союзу в ідею Східноєвропейської федерації, до якої мали б прилучитися і неслов'янські народи. Автор зробив спробу розкрити мотиви еволюції драгомановських поглядів на слов'янство, але обминаючи її важливий контекст— ініціативи західноєвропейських мислителів. Пошлемося, зокрема, на діячів італійського національного руху, які ще в 50—60-х роках ХІХ ст. виступали за об'єднання політичних зусиль слов'янських та неслов'янських націй.

У рецензованій монографії порушується також одна з «вічних» тем в історичній науці і політології — стосовно моральних вимірів у політиці. Не можна не погодитися з висловленою тут думкою, що Драгоманов — найяскравіша постать серед тих, хто постійно привертав увагу суспільства до політичної етики і водночас слугував взірцем етичної поведінки у громадському житті.

Книга дає уявлення про сформульований Драгомановим принцип «чиста справа потребує чистих засобів», безкомпромісну позицію засудження тих учасників визвольних рухів, які заради «найвищої мети» не гребували найбрутальнішими методами боротьби, аж до вбивств політичних противників. Цей аспект драгомановської спадщини, безперечно, набуває особливої актуальності, привертаючи увагу до критеріїв оцінки політичних процесів не тільки минулого, а й сьогодення.

Заглиблюючись в ідейний світ М. Драгоманова, дослідник характеризує його як історика, якого примушувало звертатися до минувшини щось більше, ніж просто академічний інтерес. Як справедливо зазначається у монографії, свої історичні розвідки Михайло Драгоманов щедро насичував рефлексіями на теми сучасності. Йдеться про його «утилітарний» підхід до історії, який, проте, не мав нічого спільного із суб'єктивістськими тлумаченнями явищ минулого з їх сприйняттям крізь призму апріорних концепцій. Книга А. Круглашова ще раз доводить: драгомановський метод передбачав пошуки «уроків історії» для політичної практики сучасного і прийдешнього.

У монографії порушується дуже важливе питання необхідності спеціальних досліджень понятійного апарату і термінології драгомановських праць. В них часто ціннісні категорії визначаються у довільній формі, той самий термін несе різне смислове навантаження, що утруднює дослідницький процес, а часом призводить до неадекватних інтерпретацій текстів. Тим часом треба зважати на те, що Драгоманова та його епоху вивчають у різних царинах суспільних наук.

Не менш злободенним є питання публікації драгомановської спадщини. Величезна за обсягом, вона у своїй значній частині маловідома і малодоступна навіть для спеціалістів через розпорошеність по численних бібліотеках та архівних фондах різних країн. Оприлюднений понад десять років тому проект 20-томного академічного зібрання творів Драгоманова досі не реалізовано. І хоч сьогодні вже стало банальним посилатися на досвід Заходу у справі збереження наукової спадщини, важко не вдатися до цього ще раз, нагадавши, якого значення надають там «національним виданням», спрямованим на плекання, вивчення й поширення духовних скарбів нації. Можна вказати, приміром, на успішні «національні видання» творів таких видатних борців за свободу Італії, як Дж. Мадзіні, Дж. Гарібальді.

Тим часом обмежені можливості джерельної та інформативної бази, зумовлені великою мірою відсутністю систематизованої публікації драгомановської спадщини, позначаються на працях, присвячених не тільки Драгоманову та його оточенню, а й історії українського

відродження в цілому. Не становить винятку з цього і рецензована монографія, хоча не можна не відзначити прагнення її автора охопити якнайбільшу кількість творів українського мислителя і публікацій про нього. Та, на жаль, у книзі не розглядаються драгомановські виступи у західноєвропейській журнальній періодиці, в яких йдеться про політичні проблеми України, стратегію і тактику боротьби за її визволення.

Підсумовуючи огляд книги А. Круглашова, підкреслимо, що до наукового обігу ввійшла оригінальна праця, яка відкриває нові обрії пізнання драгомановської спадщини, зміцнює фундамент її наукового осмислення. У запропонованих тут трактовках і висновках читач знайде свіжі думки, відчує загострену увагу до дискусійних проблем і малодосліджених аспектів творчості Михайла Драгоманова.

М. ВАРВАРЦЕВ,
доктор історичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту історії України НАН України